

УДК [811.161.2'373:238]"15/17"

Юрій Осінчук*

ЛЕКСИКА, ПОВ'ЯЗАНА З РЕЛІГІЙНИМИ ВЧЕННЯМИ ТА ВІРОСПОВІДАННЯМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–XVIII ст.

У статті на матеріалах українських історичних словників у діахронному аспекті досліджено лексику, пов'язану з релігійними вченнями, віросповіданнями та найменуваннями осіб за їх ставленням до тієї чи тієї релігії. Основну увагу звернено на етимологічний аналіз цих назв, який полягав передовсім у з'ясуванні їхнього семантичного етимона. Установлено, що генетично слова досліджуваної групи не є однорідними, оскільки до її складу входять різні за походженням лексеми (грецизми, церковнослов'янізми, латинізми, полонізми). Деякі лексеми виступають як стрижневі компоненти різних стійких і лексикалізованих словосполучень.

Ключові слова: віра; історичний словник; лексика; писемна пам'ятка; семантика; словосполучення.

Osinchuk Yurii. Lexicon related to religious teachings and religions in the ukrainian language of the 16th – 18th centuries.

In the article religious vocabulary is studied in the diachronic aspect based on the material of different genres and different styles of Ukrainian written monuments of the 16th – 18th centuries (act books of city governments, city and provincial courts, village councils, privileges, land lustration, books of income and expenditure, wills, deeds, descriptions of castles, universals of hetman offices, documents of church and school brotherhoods, chronicles, works of religious, polemical and fiction literature, monuments of scientific and educational literature, liturgical literature, epistolary heritage, etc.), included in the sources «Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century», «Mapping of the Historical Dictionary of the Ukrainian Language», edited by Ye. Tymchenko and their lexical card indexes, which are stored in the Department of the Ukrainian language of the Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv). In particular, names related to religious teachings, religions, and names of persons according to their attitude to a particular faith or religion are reviewed. The article focuses on the etymological analysis of religious names, which was primarily focused on the clarification of their semantic etymon. It has been established that the words of the studied lexico-semantic group are not genetically homogeneous, as it includes tokens of different origins, including borrowings from the Greek language, Church Slavonic, Latin, Polonism, etc. Some Church Slavonic names originated as a semantic calque from Greek words. It is observed that the semantic history of some studied words in the Ukrainian language dates back to the early monuments of the Kyivan Rus period. The historical fate of names associated with religious teachings and religions is not the same. Mostly, these names have survived in the modern Ukrainian literary language and liturgical practice. Others were archaized or preserved in Ukrainian dialects. In some religious names, there are vivid features of the Ukrainian language of the 16th – 18th centuries. It has been found that some of the studied tokens act as core components of various two-membered or three-membered stable and lexicalized phrases.

Keywords: faith; historical vocabulary; lexicon; written monument; semantics; phrases.

Невід'ємною частиною лексичної системи української писемно-літературної мови XVI – XVIII ст. є слова, пов'язані з релігією та віросповіданнями. Маючи понад тисячолітню історію фонетичних і семантичних змін, ці мовні одиниці відображають різні аспекти духовного життя людини – християнську віру, морально-етичне виховання, звичаї, обряди, ритуали, вірування тощо. У межах цього пласту лексики виокремлюємо мікрогрупу назв, пов'язаних із релігійними вченнями, віросповіданнями та найменуваннями осіб за їх ставленням до віри чи релігії.

* Юрій Осінчук, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна); e-mail: osinchuk@gmail.com.

В українському мовознавстві зацікавлення релігійним стилем і його лексикою помітно зросло від початку 90-х років ХХ ст. У низці наукових праць досліджено окремі лексико-семантичні групи й класи релігійних слів у діахронному й синхронному аспектах [Бібла 1997; Бочарова 1999; Ворона 2014; Ковтун 2006; Мирончук 2014; Осінчук 2009; Осінчук 2019; Пишна 2016; Піддубна 2000; Пуряєва 2001 та ін.].

У цій статті проаналізуємо лінгвістичний склад, семантичну структуру та походження сакральних назв, пов'язаних із релігійними вченнями та віросповіданнями, засвідчених у писемних пам'ятках XVI–XVIII ст., які увійшли до корпусу джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ^{16–17}), «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка (ІСУЯ) та лексичних картотек цих словників, які зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Поняття віри реалізує насамперед абстрактна праслов'янська лексема *věra*, яку з певними фонетичними змінами зберегли більшість слов'янських мов (псл. *věra* < **vĕra*; – споріднене з ав. *var*- 'вірити', *varəna*- 'віра'; пор.: рос., бр. *véra*, п *wiara*, ч. *víra*, слц. *viera*, вл., нл. *wĕra*, болг. *вяра*, слн. *véra*) (ЕСУМ I, с. 402). Слово *věra* позначає один із поширених концептів картини світу. Дослідники вказують на те, що в мовній свідомості української нації, і не тільки української, концепт «віра» є фундаментальним, «оскільки віра є однією з найважливіших моральних цінностей людства» [Гошовська 2016, с. 1].

У старослов'янській мові лексема *vъra*, окрім свого основного абстрактного значення 'віра' (гр. *πίστις* 'віра, довіра' (ГРС, с. 1004)), розвинула спеціальне – 'віра, релігія', що відповідає гр. *θρησκεία* (ССЯ I, с. 377).

У текстах києворуського періоду досліджуваний іменник мав розгалужену семантику. Для прикладу, давньоукраїнські пам'ятки, зокрема «Изборник Святослава» 1073 року, «Изборник Святослава» 1076 року та «Слово о законѣ и благодати» Іларіона, фіксують його з такими значеннями: 'віра, істина, правда' (Ср. I, с. 490; СЛРЯ II, с. 79); 'релігія' (Ср. I, с. 490); 'віра в Бога, релігійне почуття' (СДРЯ II, с. 299); 'християнська віра' (Ibid., с. 300); див. ще: прислівник *vъроу* 'з вірою; щиро; без сумніву' (Ibid., с. 299) та стійке словосполучення *гати vъроу* 'вірити, повірити' (Ibid.).

В українській мові XVI–XVIII ст. слово *vъra* та його живомовні фонетичні варіанти *vera* (вживання *e* на місці наголошеного *ъ* у північноукраїнських говорах) [Лесів 2016, с. 76] та *vira* (вимова *ъ* як *и* (*i*) в південно-східних і південно-західних говорах [Передрієнко 1979, с. 100] вживалося як багатозначне. У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» автор словникової статті **ВЪРА** Р. Керста виокремила дев'ять значень (із підзначеннями) цього слова. В «Історичному словнику українського язика» за редакцією Є. Тимченка зареєстровано 7 його значень.

Серед значень досліджуваного слова наведено ті, що виражають спеціальну богословську семантику, засвідчену в різножанрових писемних пам'ятках XVI–XVIII ст. Це, зокрема: 'релігійні переконання в існуванні Бога, інших надприродних сил': а внь рекль еи. доч'ко боудь доброи надѣи вѣра твоа тебе здоровою оучинила // иди собѣ с миромь. 1556–1561 ПЄ¹ 251 зв.–252; Таа вѣра и побо(ж)но(ст) ма(т)ѳеєва, та(к) борзо г(с)дѣ бѣ приє(м)ною ста(л)ася, же

¹ Умовні скорочення цитованих джерел із СУМ^{16–17} та КСУМ^{16–17} див.: (СУМДж^{16–17}).

за́ра(з) г(с)дь... зна(к) и свѣдо(ц)тво того показаль. серед. XVII ст. Кас. 50 зв. (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 145–146).

Окрім того, у проповідницькому тексті XVII ст. слово *вѣра* набуло й образного значення: Ба́рзо те́ди Цр́квь Бѣ́ мила є(ст), не та́а ко́то́раа мѣрами єсть вбваро́вана, а́ле ко́то́раа Вѣро́у є(ст) шго́ро́жена. Київ, 1625 Злат. Н. 129 (Ibid., с. 146). Семантичний обсяг досліджуваної лексеми розширює зафіксоване в тогочасній лексикографічній праці переносне значення ‘твердиня’: Го́ра: ме́та́ф. Вѣра. 1627 ЛБ 27 (Ibid.). У межах цього значення із семантикою ‘(бути впевненим у своїх релігійних поглядах і переконаннях) вірити’ в богословсько-релігійних і полемічних текстах засвідчено стійке словосполучення *вѣру мати* (*мѣти*) та його варіант *мати* (*имати, мѣти, имѣти*) *вѣру*; напр.: имѣ́йте оубо вѣрѣ́ і надеждѣ́ в бѣ́а жива крѣ́пкѣ́ и непоколѣ́бимѣ́. до 1596 Виш. Кн. 262 зв.; а(л)бо е́сли бы вѣ́ри не мѣ́ль те́ды дви(д) црѣ́ и Пр(о)ркѣ́; та́ко́вѣ́ю жѣ́ вѣрѣ́ до́брѣ́ю мѣ́ль; ш вѣ́скресе́нїю на́шемѣ́ шбщемѣ́. Черні́гів, 1646 Перло 146 зв. (Ibid.); То́гда Іосифѣ́ имивѣ́ вѣ́ру, ста́ль пи́лно безпече́нь. XVIII ст. Пам. укр. м.² II, 124 (КІСУЯ).

Матеріал історичних словників цього періоду дає підстави для твердження, що лексему *вѣра* в українській мові XVI–XVIII ст. найчастіше використовували зі значенням ‘те або інше релігійне вчення; віросповідання’: яко́и же пра́ци ... и накла́дѣ́ петрѣ́ моги́ла митрополи́тѣ́ на то́е наложи́ль незличо́нно ... по́ки вбнови́ласа зно́вѣ́ цр́ко(в) сѣ́и соѣ́ина сла́вѣ́ и застѣ́пленіє́ право́вѣ́рны(м) на посра́мленіє́ нечестивы́мѣ́ и ш(т)стѣ́пнико(м) право́славныа́ вѣ́ры. 1509–1633 Остр. л. 131; И ѡ́мерѣ́ боро́нячи Ми́ра шйчи́стого, За што ѡ́зичѣ́ мѣ́ Тво́рче́ Нѣ́а вѣ́чи́стого, Я́кѣ́ Ревни́телю́ вѣ́ры Бл́гочестиво́и: В ко́торой би́ль ви́хованѣ́ з мо́лодости́ своє́и. Київ, 1622 Сак. В. 48 зв. (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 146); Є́сть мно́го блюзні́рцевѣ́ на стю́ю вѣ́ру хрстову́ и на само́го Сна́ Бжого́. XVIII ст. Пам. укр. м. IV, 293 (КІСУЯ).

У різножанрових писемних пам’ятках української мови XVI–XVIII ст. семантику, яка стосується теологічної сфери, акумулюють в собі численні стійкі словосполучення із компонентом *вѣра*. Наприклад, семантичний ряд, пов’язаний із поняттям ‘дотримуватися своєї віри, зберігати її’, об’єднує такі фрази: *вѣ́ (при) вѣ́рѣ́ сто́яти, сто́яти вѣ́ вѣ́рѣ́; вѣ́ вѣ́рѣ́ своє́й трвати́; вѣ́ру держа́ти* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 146–147).

На конкретне віросповідання (східного від західного християнського богослов’я) вказують атрибутивні словосполучення *восточная вѣра* ‘православна віра’ (Ibid., с. 146); *православная вѣра*: Ча́плинський, го́нячи на всѣ́х насѣ́ Малороси́яно́вѣ́ гонитѣ́ ... и на вѣ́ру на́шу право́славную. XVIII ст. Вел. Сказ. 22 (КІСУЯ); *грецкая вѣра, греческія вѣра* ‘православна віра грецького обряду’: О́тѣ́ бенефи́цій на гре́цкую вѣ́ру власне́ наданыхѣ́, одстры́хнени не бы́ли. 1596 Арх. ЮЗР. I, I, 512 (Ibid.); По́ляки... мно́гии у них хра́ми гре́цескія́ вѣ́ри отня́ли. XVIII ст. Вел. Сказ. 9 (КІСУЯ, с. 487); *католицкая вѣра*: А́бых мѣ́ли от є́диноє́ свято́е като́лическоє́ вѣ́ри отступова́ти, а присту́пати до до́мниманыхѣ́ вѣ́рѣ́, то є́ст е́ресей. XVI ст. Катех. 68; *латинская вѣра* ‘християнська віра західного обряду’: И в тѣ́и наро́ды Ла́тинская́ вѣ́ра влі́зла. XVII ст. Копист. Пал. 996; *римска вѣра* ‘християнська віра західного обряду’: Вѣ́ра Ри́мска ... зѣ́ Шве́ци ..., зно́ву бы́ла та́мѣ́ приня́та и впрова́джена. XVIII ст. Вел. Сказ. 247 (КІСУЯ).

² Умовні скорочення цитованих джерел з ІСУЯ та КІСУЯ див.: (ІСУЯ, с. 9–23).

Полемічні тексти та джерела ділового стилю фіксують із семантикою ‘зберегти свою віру’ такі двочленні («іменник + дієслово») фразеологічні одиниці, як *вѣру заховати* і *вѣру соблюсти* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 147).

Семантичними компонентами ‘запровадити віру’, ‘привести (когось) до віри’, ‘приймати певну віру’ об’єднані двочленні («дієслово+іменник») та тричленні («займенник+іменник+дієслово») фразеологічні конструкції, які, як засвідчує словникова стаття **ВѢРА** у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.», трапляються в літописах та в текстах художнього, публіцистичного й релігійного стилів: *давати (дати) вѣру* ‘запровадити певну віру’; *до вѣри привести* ‘заманити, втягнути’; *до вѣры приходити* ‘приймати (прийняти) віру’; *на вѣру пристати* ‘(обратисобі певне віросповідання) перейти в певну віру’; *приняти вѣру* ‘прийняти віру’ (Ibid.).

Негативну семантику ‘відступити (відступати) від своєї віри’ репрезентує словосполучення *вѣры отступити* та синтаксичний варіант *отступити (отступати) отъ вѣры* (Ibid.).

Богословським і є значення ‘(віровчення, його основи і догмати) віра’, яке у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» засвідчено у світських і в релігійних текстах (Ibid.).

Релігійну семантику досліджуваної лексеми фіксуємо і в українській мові XIX–XXI ст.; напр.: *віра* ‘віра; вірування; сповідання’ (Б.-Н., с. 78); *віра* (Жел. I, с. 106); *віра* ‘віра, релігія’ (Гр. I, с. 239); *віра* ‘дар Бога людині, завдяки якому встановлюється її зв’язок з Богом’ (СУМ-20); див. ще в діалектах: *віра* ‘віросповідання’; *погана віра* ‘еврей’ (ГС, с. 141); *віра; ніти в ікус віру* ‘змінити віросповідання’ (Гнатишак, с. 88).

Як синонім до слова *вѣра* в реєстрі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» виявляємо похідний іменник *вѣрованье* ‘віра, вірування, віросповідання’: Не явно ли всему свѣту есть, яко только в папину главу и насильство вѣрованью согласни твои латынники суть, а в плодоношению христианства от всѣх язык латынский род и вшечетнѣйший, нестаточнѣйший и гордѣйший есть! 1600–1601 Виш. Кр. отв. 180 (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 156).

Писемні пам’ятки XVI–XVIII ст. задокументували низку дериватів абстрактного слова *вѣра*, що виявляють богословсько-релігійні значення; напр.: багатозначне відсубстантивне дієслово *вѣрити* (із суфіксом -и-) та фонетичні варіанти *верьти* і *вирити*, що відбивають живомовні риси (змішування *ы* та *и*; вживання *е* на місці наголошеного *ѣ*; вимова *ѣ* як *и*), мали два богословських значення: ‘дотримуватися релігійних поглядів, бути релігійним’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 151; ІСУЯ, с. 487); ‘сповідувати яку-небудь релігію’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 151). Див. ще відсубстантивне дієслово із суфіксом -ова- – *вѣровати*, що означає ‘бути релігійним, вірити в існування Бога’ (Ibid., с. 157; ІСУЯ, с. 488).

На позначення людей, які віддані церковному вченню і сповідують релігійні канони, засвідчуємо низку похідних. Наприклад, багатозначний прикметник *вѣрный (вѣрнѣй)*, який ще в старослов’янській мові (стсл. *вѣрънь*), окрім світських абстрактних значень ‘правильний; вірний; правдивий; достовірний; вірний’, розвинув спеціальне богословське ‘віруючий’ (гр. *πίστος*) (ССЯ I, с. 379–380), в українській мові XVI–XVIII ст. функціонував зі спеціальним значенням ‘який визнає, сповідує догмати певної віри, релігії’ і мав вузькі жанрові рамки використання – твори релігійної й полемічної літератури (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 155; ІСУЯ, с. 481).

У текстах ділового, художнього і релігійного стилів слово *вѣрный (вѣрний)* задокументовано також і у функції іменника – ‘той, хто визнає догмати певної

віри, релігії (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 155–156). Зазначимо, що субстантивізацію схарактеризованого слова відбивають найдавніші різножанрові пам'ятки київського періоду (СДРЯ II, с. 303; СЛРЯ I, с. 92).

Церковнослов'янський дієприкметник (із суфіксом *-ющ-*) *вѣрующий* (що відповідає гр. πῠθανός) (Бончев I, с. 124) та його східнослов'янський відповідник *вѣрующий* (*верующий*) в староукраїнській мові виступали у функції іменника із семантикою 'той, хто визнає існування Бога, релігійна людина' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 157); Арменове зле вѣруючиі ... вливають тылко въ чашу вино, а воды не вливають. XVIII ст. Собр. Прип. 19 (КІСУЯ).

У євангельських і полемічних текстах XVI–XVII ст. у функції іменника вжито активний дієприкметник *вѣровавший*, що реалізував богословське значення 'той, хто визнає існування Бога; релігійна людина' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 156).

У писемних пам'ятках досліджуваного часу фіксуємо вживання лексем-комполітів із богословською семантикою. Наприклад, із компонентом *благо-* виявлено субстантивованій церковнослов'янсьм *благовѣрный* (*благочерный*) 'людина, яка додержується приписів релігії' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, с. 94), успадкований із старослов'янської мови (стсл. *благочернь*) як семантична калька гр. εὐσεβής (ССЯ I, с. 93).

Із компонентом *право-* різножанрові тексти фіксують церковнослов'янські синоніми *правочерный* 'який дотримується догматів певної віри, релігії' (стсл. *правочернь*, калька гр. ἱρθόδοκος) (ССЯ II, с. 241) та *правочерный* (стсл. *правочернь*, калька гр. ἱρθόδοκος) (Ibid.): И общии челоуѣкъ правочерныйи воспоминание творит смерть погребение и воскресение от мертвых тыми освященными брашны. Крилос, 1586 MCSL I-1, 134; нѣмъ причюитъ; правочернымъ христіану(м) ... показовати радѣсть нынѣшнегѣ дна. Чернігів, 1646 Перло 63 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Чительнику правочерныйи, которий в науках не бѣглии, а хочешъ ... зрозумѣти... безвеликой праці ... прочти ... сию книгу. XVI ст. Пер. Иссл. и Мат. 107; За позволеніемъ и благословеніемъ правочерного пастыря нѣшого ... порядки на Артыкулы раздѣливиши прикладомъ иншихъ братствъ сами на себе оухвалемъ и заховати обѣцуюемъ. 1651 Стат. Полоцк. Бр. 4–5 (КІСУЯ).

Із коренем *вѣр-* поширеними в староукраїнській мові були комполіти, які розвинули негативні богословські значення, зокрема: *двоучерць* 'той, хто дотримується одночасно двох релігій, вір' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, с. 200); *злочерць* (калька гр. ο αρετικός) (Бончев I, с. 176) 'відступник, грішник' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XI, с. 7); *злочерный* (калька гр. αρετικός) (Бончев I, с. 176) 'неправедник, грішник' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XI, с. 7); *иноучерць* (*иноучерць*) (калька гр. ο αρετικός) (Бончев I, с. 213) 'іновірець' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, с. 138); *иночерный* (калька гр. αρετικός) (Бончев I, с. 176) 'іновірець' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, с. 138); *малочерный* (*малочерный*, *малочерный*, *малочернь*) (калька гр. ο λυόπιστος) (Бончев I, с. 266) 'маловір, недовірок' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, с. 30); *малочеръ* (калька гр. ο λυόπιστος) (Бончев I, с. 267) 'маловір, недовірок' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, с. 30). Див. ще: *малочеріе* (*малочеріе*) та *малочерство* (Ibid.).

Українська мова зі старослов'янської успадкувала складну лексему *правочеріе* 'правочер'я, справжня віра' (стсл. *правочеріе* – калька гр. ἱρθόδοξία) (ССЯ III, с. 241); див. у текстах: ω(т)щепе(н)цами стаю(т)са. и правочеріе з' ерети*чество(м) мѣшаюгѣ. Вільна, 1596 Зиз.Каз. 21; діавол межи Русю забѣгалъ, абы правочеріе не коренилося. Львів, 1605–1606 Перест. 50; И

Петрь Могила ... за поводомъ власной воли моей // хотачи забѣчи такъ великой оутраты, и хотачи отъ православїа заблѣдшихъ подыскать, оумыслилемъ фѣндовать школы. Львів, 1631 ПВКРДА II-1, 93–94 (КСУМ^{16–17}); Горливымъ моимъ къ православию сердцемъ соболѣзную. XVIII ст. Літ. Вел. III, 567 (КІСУЯ). Окрім того, слово *православїе* засвідчено із семантикою ‘один з трьох (поряд з католицизмом і протестантизмом) головних напрямів у християнстві’: а иные православїе вѣшемъ покинувѣши до розныхъ сектъ (что са бже пожа(л)) бѣж ме(р)зскихъ преклонили не то(л)ко свѣцкіе, але и дѣхвные. Городок, 1649 ПВКРД I-1, 151 (КСУМ^{16–17}).

Семантику композита *православїе* розширюють і удокладнюють також окремі прикметники-конкретизатори *восточный* ‘який підтримує, сповідує православну віру; стосується православної церкви’ (СУМ^{16–17} IV, с. 247) та *греческий* ‘який підтримує, сповідує православну грецьку віру’: Православїе греческое ... у взгорду пришло. 1600 Ак. ЗР. IV, 205 (КІСУЯ).

У тексті ділового стилю засвідчуємо стійке словосполучення *православиа недѣля*, яке в богослужбовій практиці Східного обряду вживається на позначення ‘перша неділя Великого Посту’: Поне(ж) и православиа не(д)ля е(ст), да бы его гдѣ ва(м) дарова(л) Львів, 1607 ЛСБ 408 (КСУМ^{16–17}). Див. ще в сучасній богослужбовій літературі: *Неділя I посту, православїа* (МПП, с. 666); *Після літургії здійснюється співання неділі Православ’я* (Індикт., с. 17).

У різножанрових староукраїнських творах значною кількістю фіксацій представлений церковнослов’янський композит *благочестїе* (*благочестїа, благочестїе*) із семантикою ‘православна віра, православ’я’ (СУМ^{16–17} II, с. 108; ІСУЯ, с. 97), що за походженням є старослов’янською калькою (стсл. *благочѣстїе*) з гр. εὐσεβεία (ССЯ I, с. 108).

У ході історичного розвитку церковнослов’янської лексики, суфікс *-ие-* (*-іє-*) зазнав асимілятивних процесів, унаслідок чого досліджуване слово набуло форми *благочесте* ‘православ’я’ (Жел., с. 32). У сучасній українській літературній мові нормативною стала форма *благочестя*, що виражає релігійне значення ‘істинне шанування Бога, прийняття Божих істин і виконання заповідей; побожність, набожність’ (СУМ-20).

Досліджувані писемні пам’ятки з богословською семантикою широко демонструють словотвірне гніздо з коренем *крест-* (*хрест-*).

Багатозначна лексема *крестъ* (*крест, крестъ*), яку через посередництво старослов’янської мови запозичено з гр. Χριστός ‘Христос, буквально помазаник’ (ЕСУМ VI, с. 209), у староукраїнській мові, окрім церковно-обрядових значень ‘молитовний жест християн’, ‘обряд на знак прилучення людини до християнської церкви, хрещення’, розвинула суто нове богословське – ‘сповідання християнства, віра’ (СУМ^{16–17} XV, с. 101).

Архаїчний за структурою і церковнослов’янський дієприкметник *крещеный* (< *крестити*, що відповідає гр. βεβαπτισμένος) (Бончев I, с. 245), який релігійні й полемічні тексти XVI – I пол. XVII ст. документують у значенні ‘такий, що сповідує православну віру, хрещений’ (СУМ^{16–17} XV, с. 105).

На означення людини за її віросповіданням у писемних пам’ятках досліджуваного періоду часто фіксуємо іменник *християнинъ* (*хрістіянинъ*) ‘той, хто визнає християнство, християнин’, який через церковнослов’янську мову запозичено з гр. χριστιανός ‘християнин’, що походить від Χριστός буквально ‘помазаник (Божий)’ (ЕСУМ VI, с. 211); (дет. про перехід *хр-* в *кр-* див. [Рудницький 1988–1989, с. 577–586]). Наприклад: А тело мое грешное, будь

который хрестиянинъ або пань татаринъ, въ землю где погребеть, за то ему ... Богъ милостивый милосердые заплатитъ. 1577 Арх. ЮЗР. I, I, 69; Анѳропопаѳось, си ест Книга Живота или катологъ, помынаемыхъ во вѣри и чтности живущихъ а во блгочестии оусопшихъ православныхъ ктитореи блгодѣтелей и прочиихъ Хрстіанъ. 1669 Отч. Пер. Жит. 22; Хрстіянина ничто не вредитъ. XVIII ст. Ер. Мих. 238 (КІСУЯ). Див. ще суфіксальні деривати: *хрстіянство* (*хрстіанство*) ‘хрстіянство’: Або не она (церковъ) естъ маткою всего хрстіянства, або не Іерусалимъ естъ головою, по Господѣ Бозѣ, всего свѣта. XVII ст. Крон. Боб. (др.) 322; Писалемъ до него Семена Палгя ... аби такого дѣла ... всему хрстіянству шкодливого чинити не важился. XVIII ст. Літ. Вел. III, 221 (Ibid.); *хрстіянський* (*хрстіанський*) ‘пов’язаний з хрстіянством’: Невѣрные жидове бахуръчики, ... на взгарду закону и виры хрстіянское каменемъ метали. 1590 Арх. ЮЗР. I, I, 266; Наука хрстіянская ... зложоная ... барзо простою мовою. XVII ст. Єв. Реш. I; В бѣдной болѣзни его [Дан. Торянського] ... принялъ ... исповѣдь хрстіянскую. 1754 Укр. ист. м. 30 (Ibid.).

У ділових пам’ятках поняття ‘хрстіянини’ виражене атрибутивним стійким словосполученням *люде хрстіянские* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVI, с. 176).

У досліджуваній період часто вживаною була лексична мікрогрупа, яка пов’язана із католицизмом – одним із основних (поряд з православ’ям і протестантизмом) напрямів у хрстіянстві (РС, с. 153).

Стійкістю значення характеризується іменник *католикъ* ‘католик’, який через посередництво польської мови запозичено з латинської; слат. *catholicus* ‘загальний, всеохоплюючий; (церк.) католицький, правовірний’ походить від гр. *καθολικός* ‘загальний; (церк.) правовірний’ (ЕСУМ II, с. 405). Свігські твори XVI–XVIII ст., зокрема ділового, публіцистичного, наукового стилів (рідше літописи), зі семантикою ‘католик’ фіксують кілька графічних варіантів: *католикъ*, *кафоликъ*, *каѳоликъ* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, с. 62); Суть католици, то естъ унѣяти, церкви Римской послушни, якоже въ Польши Базилияни. XVIII ст. Гр. Барск. II, 48 (КІСУЯ).

Оказіонально засвідчено родовий корелят – *католичька* ‘католичка’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, с. 63). Окрім того, паралельно із названими термінами в українській мові досліджуваного часу формувалися похідні, які характеризуються розгалуженою фонетичною й орфографічною варіантністю: *католицкий* (*католицькій*, *католицкий*, *католицький*, *каѳолицкий*, *каѳолицкій*, *каѳолицький*, *каѳолицкий*) 1) ‘(який стосується католицизму) католицький’; 2) ‘соборний, вселенський’ (детально див.: (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, с. 63); *католицтво* (*каѳолицтво*) ‘католицтво, католицизм’ (Ibid.); *католический* (*кафолический*, *каѳолический*, *каѳолический*) 1) ‘(який стосується католицизму) католицький’; 2) ‘соборний, вселенський’ (Ibid.).

До активного лексиону староукраїнської мови відносимо групу слів із коренем *латин-*; напр., багатозначне слово *латинникъ* (*латиньникъ*, *латинникъ*) (< *латинь* – від лат. *latinus* ‘латинський’) (ЕСУМ III, с. 200–201) маніфестувало сему ‘католик’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 242). Див. ще дериват *латинський* (*латинський*) ‘католицький’ (Ibid., с. 243). Пор. в українських лексиконах XIX–XX ст.: *латинник*, *латиньський* (Жел. I, с. 398); *латинник* 1) ‘латинянин’; 2) ‘католик’ (Гр. II, с. 347).

У пам’ятках XVII ст. на позначення католика ще вживався термін *латинь*, що згодом вийшов з ужитку (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 243).

До реєстру «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» зі значенням ‘поборник католицизму’ введено композити *латиномудрствующий* та *латиномудруючий*, які спорадично трапляються у полемічних текстах і які не увійшли до активного лексику української мови (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, с. 242–243). Див. ще композит *латыномудрис* ‘католицьке віровизнання, католицизм’ (Ibid., с. 244). Зазначимо, що абстрактні композити здебільшого мають книжний характер і зазнали впливу церковнослов’янської мови, характерні для творчості відомого полеміста І. Вишенського. Л. Полюга про абстрактну лексику І. Вишенського зауважив таке: «це складні або префіксальні новотвори категорії абстрактності, що могли виникати або на основі народної мови, або як наслідок калькування» [Полюга 1991, с. 139].

Об’єднання православної церкви з католицькою позначається терміном *унѣя* (*унѣа*, *унія*), який через посередництво польської мови успадкований українською мовою з народної латини; нар.-лат. *ūniū* ‘єдність’ зводиться до лат. *ūnus* ‘один’ (ЕСУМ VI, с. 36–37). Досліджуване слово документують здебільшого полемічні твори та лігописи: Вы, священницы благочестивии ... пытаете многократно, что есть унѣа и якій пожитокъ приносить християномъ. бл. 1626 Кир. Н. 9 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Унѣя ... аби предъ ... своихъ роговъ не возносила. XVIII ст. Літ. Вел. I, прил. 49 (КІСУЯ).

Із суфіксом *-ат* (*-ят*), що позначав «назви осіб за належністю до певної організації» [Білоусенко 1993, с. 178], фіксуємо полонізм *унѣать* (*унѣять*) (< пол. *uniat*) ‘уніат’ (Фасмер IV, с. 163): Також же и насъ и васъ ловять лагодне латинници и унѣатью. 1626 Кир. Н. 9 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Суть католици, то есть унѣяти, церкви Римской послушни, якоже въ Польши Басилияни. XVIII ст. Гр. Барск. II, 48 (ІСУЯ, с. 60). У сучасній українській літературній мові збереглося слово *уніат* (СУМ X, с. 449).

Однозначним в українській мові XVII–XVIII ст. був і дериват *унѣть* (*унитъ*) ‘уніат’: на устрашеніи, въ царскихъ дверехъ ставши съ келихомъ, единый попь унѣтъ и почекаль поки скончили крылошане причасть. 1626 Кир. Н. 15; самии панове унити... справы наши выгаючи, ... и въ нивечъ обертали, а курьсь справедливости светой не доходиль. Луцьк, 1648 АрхЮЗР I/VI, 817 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Они тилко до справъ между унѣтами и не унѣтами власне, а не до иншихъ належати будут. XVIII ст. Літ. Вел. II, 244 (КІСУЯ). Свою семантику ‘уніат’ слово зберегло в українському діалектному мовленні XIX – поч. XX ст.: *уніт* ‘уніт’ (Жел. II, с. 1011); *унит* ‘уніат’ (Гр. IV, с. 341).

У полемічних текстах задокументовані полонізми *папѣста* (< папа < лат. *pāpa*) (ЕСУМ IV, с. 281), *папежъ* (*папѣжъ*) і *папежникъ* (< папез < лат. *papa*) (Ibid.), які, на думку М. Худаша, «виступають як лайливо-зневажливі назви католиків та уніатів» [Худаш 1961, с. 135]: мусили папежу, // яко Богу, услуговати, и правое стрымя коли папежъ на конь уседаетъ держати. 1582 Посл. до лат. 1130–1131; в соборной церкви вашей, где есте в той згодѣ вашей первую литургію, з папежниками змѣшавшися, служили, сталося вам вино в келиху вашем водою. Львів, 1605–1606 Перест. 44 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Бездушъникъ есть и вашъ отецъ, римскій папѣжъ, духа не имаеть правдивого. XVIII ст. Іер. Мих. 268; И такъ опасуюсь, дабы папѣсти не подголили, ибо где монаха попадут, то голят на чотирѣ страны, а послѣ отсилають у Радомисля у свою катедру. XVIII ст. Листи Конт. 19 (ІСУЯ, с. 547).

Зневажливими були також слова-покручі *манѣя* (*манія*) ‘унія’ і *манѣта* ‘уніат’, які виникли як нові в цей час терміни на позначення унії та її прихильників і заступників (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, с. 49).

На позначення основних постулатів релігійного вчення в староукраїнській мові вживали запозичений через польську мову латинізм *артикуль* (*артькуль*) (< ст.пол. *artykul*, ст.ч. *artykul*, лат. *articulus*)³, який у своїй багатозначній семантичній структурі містив семантику ‘догма, догмат, положення релігійного вчення’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, с. 129). Окрім цього, у межах цього значення укладачі історичного словника із значенням ‘догма’ виділяють стійке словосполучення *артикуль в ѳри, в ѳры артикуль* (Ibid.); Тії євангелісти засвѣдчили артикуль вѳры нашеа. XVIII ст. Науки парох. 119 (ІСУЯ, с. 34).

Тексти різних стилів і жанрів зазначеного періоду документують лексему *законъ* < псл. *zakonъ* ‘закон’, пов’язане з заґґі (<*zaken-) ‘почати’, *копъ* ‘край (початок, кінець)’ (ЕСУМ II, с. 227), яка на основі свого первісного основного значення ‘закон; загальне правило’ розвинула похідне богословське – ‘віра, віровизнання’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 66).

Виникнення і зародження різних світових релігій зумовило появу на синтагматичному рівні низку субстантивних словосполучень на позначення числених напрямів віросповідувань зі стрижневим словом *законъ*, а саме: *законъ бесурманский* ‘мусульманство’; *законъ римский* (*рымский*) ‘католицьке віровизнання’; *законъ хрестіянский* ‘християнство’; *божий закон* ‘християнство’ (Ibid.); *греческий законъ, законъ греческий* ‘православне віровизнання’ (Ibid.; КІСУЯ) та ін.

У цей же період лексема *законъ* (*законъ, закунъ*) також широко функціонувала із спеціальною богословською семантикою ‘сукупність догм і правил якої-небудь релігії’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 67).

Окрім цього, в історичних словниках зареєстровано різноманітні лексико-семантичні моделі стійких словосполучень з компонентом *законъ*, які акумулюють у собі богословську семантику ‘догма, закон якої-небудь релігії’. Наприклад, автори «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» подають понад 10 таких словосполучень: *законъ благодати* ‘Новий Завіт (Заповіт)’; *законъ божий* (*божий, божий*) ‘християнські догми) закон божий’ (Ibid.; КІСУЯ); *ветхий законъ, законъ ветхий* ‘Старий Завіт (Заповіт)’; *законъ господа нашего* ‘(християнські догми) закон божий’; *законъ господний* ‘(християнські догми) закон божий’; *законъ духа святого* ‘(християнські догми) закон божий’; *законъ жидовский* ‘тора’; *законъ Ласки* ‘Новий Завіт (Заповіт)’; *законъ милицевъ* ‘П’ятикнижжя’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 67); *законъ новий, новий законъ* (*законъ*) ‘Новий Завіт (Заповіт)’ (Ibid.; КІСУЯ) та ін. До негативно конотованих фразем належить субстантивоване словосполучення *свинский законъ* ‘папізм, католицизм’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 68).

Високу частотність вживання мали й різні деривати, це, зокрема суфіксальний іменник *законникъ* (*законникъ, законникъ, законникъ*) ‘(знавець і тлумач релігійних законів) законник’, який мав вузьку стильову сферу поширення – здебільшого релігійні твори (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 62); церковнослов’янський композит *законоучитель* ‘(знавець і тлумач релігійних законів) законовчитель, законник’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 66), який є старослов’янською (стсл. *законооучитель*) семантичною калькою гр. νομοδιδάσκαλος (ССЯ I, с. 643); складний субстантивний прикметник *законноученный* ‘(знавець і тлумач

³ С. Гриценко дотримується думки, що ця лексема була безпосередньо запозичена з латинської мови, оскільки вона була відома українській мові задовго до першої фіксації в польських пам’ятках [Гриценко 2011, с. 146].

релігійних законів) законник' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ X, с. 63). Див. також: *законный* '(який стосується релігії, віросповідання)' (Ibid.).

XVI–XVII ст. – період виникнення Реформації – національно-визвольного та суспільно-політичного руху у Європі, завдяки якому утворюються національні церкви, виникає протестантизм і різні релігійні течії й вчення (РС, с. 81). У писемній мові староукраїнської доби засвідчено різноманітні найменування представників і послідовників сект.

Із значенням 'релігійна громада, що відокремилася від панівної церкви' в тогочасних різножанрових текстах побутувала лексема *секта*, запозичена з латинської мови (лат. *secta* 'учення, напрям, школа', пов'язане із *sequor* 'іду слідом'; виведення від лат. *secāre* 'різати') і має відповідники в інших слов'янських мовах (р., бр., болг, м. *сѣкта*, п., ч., слц., вл., *sekta*, схв. *сѣкта*, слн. *sékta*) (ЕСУМ V, с. 207); напр.: многие ... до rozmaityхъ сектъ утекають. Вільна, 1599 Ант. 583; То ест первое: отъ вызнание вѣры собору Никейского: "Вѣрую во единого бога", отдѣляючи отъ гѣретицтв и ихъ самовымышленныхъ сект, ... показуючи, яко римский костел, ... на добромъ и неподвижномъ фундаментѣ правовѣрия стоит. 1600–1601 Виш. Кр. отв. 171 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Безвѣрникове вси, котори не обратятъ ся отъ своѣй секты римляне. XVIII ст. Іер. Мих. 289 (КІСУЯ).

Суфіксальний дериват *сектаторъ* – представник певної секти: хотячи теды всему свѣту указать шного ревность по Христу и исти(н)не его, стараю(с) вперед) ниж што и(н)шого водлѣгъ вста(т)нее воли его розмову ш(т) блаженного противу схизматикомъ и прочиимъ сектаторомъ написанѣю в дрѣкъ по кгре(ц)кѣ и по рѣскѣ пѣсти(ти). Острог, 1607 ЛСБ 372 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷). Термін *сектатор* 'сектант' зберігся в сучасному російському лексиконі (ССРЛЯ XIII, с. 590).

Серед конкретних найменувань представників, прихильників чи послідовників релігійних вчень в досліджуваних історичних словниках та їх картотеках виявляємо такі: *аріанинъ* (*ариянинъ*, *арианинъ*, *аріанінъ*, *аріянинъ*, *аріанинъ*, *ариянинъ*) '(послідовник учення Арії) аріанин' і родовий корелят *ариянька* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, с. 126); *гермианинъ* '(послідовник однієї із гностичних сект) герміянин' (Ibid. V, с. 206); *гермоніанинъ* '(послідовник однієї із гностичних сект) гермогеніанець' (Ibid.); *донатисти* '(члени християнської секти донатистів) донатисти' (Ibid. VIII, с. 127); *манихеи* '(послідовники релігійного вчення маніхейства) маніхейці' (Ibid. XVII, с. 47; *манихейчики* (*манихейчики*) '(послідовники релігійного вчення маніхейства) маніхейці' (Ibid.); *македоняне* (*македоніане*) '(представники павликанської секти в Македонії) македоняни' (Ibid., с. 17); *евангеликъ* '(послідовник одного з реформатських вчень) евангеліст, протестант' (Ibid. IX, с. 52; ІСУЯ, с. 877); *савелиянинъ* 'прихильник вчення Савелія': Теды съ тое мѣри rozmaiteся // менують: называютъ се арианами, отъ нечестиваго оного Арія, ишии зась Савелиянами, отъ ишого геретика оного Богомъ проклятого Савелія. Єгипет, 1602 Діал. 52–53 (КСУМ¹⁶⁻¹⁷) та ін.

Отже, назви, пов'язані з релігійними вченнями та віросповіданнями, – важлива підсистема української богословської лексичної системи, яку широко репрезентують різностильові тексти XVI–XVIII ст. Значний відсоток досліджуваної лексики становлять запозичення з церковнослов'янської, які переважно є семантичними кальками з грецької, а також із латинської та польської мов. Історична доля цих слів не однакова. Здебільшого ці найменування збереглися в сучасній українській літературній мові. Окремі – архаїзувалися або збереглися в діалектах.

ЛІТЕРАТУРА

Бібла, С. В. (1997). *Склад, структура й шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 20 с.

Білоусенко, П. І. (1993). *Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)*. Київ, 215 с.

Бочарова, І. В. (1999). *Лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 17 с.

Ворона, І. І. (2014). *Функціонування церковно-релігійних термінів-синонімів в українських богослужбових текстах*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 20 с.

Гошовська, О. В. (2016). *Структурно-семантична та етнокультурна репрезентація концепту «віра» в українській мовній картині світу*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 20 с.

Гриценко, С. П. (2011). *Лексичні латинізми в українських текстах кінця XVI–XVII століття*. Київ, 367 с.

Ковтун, А. А. (2006). *Інноваційні процеси в українській церковно-релігійній лексичі (на матеріалі художньої прози ХХ ст.)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 20 с.

Лесів, М. (2016). Фонетичні особливості віршів та передмов Памви Беринди. [У:] Лесів, М. *Українська літературна мова XVII–XVIII століть*. Зібрані праці. В. Пилипович (підг. до друку). Перемишль, с. 71–98.

Мирончук, О. Я. (2014). *Назви чинів святості в історії релігійного стилю української мови*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 20 с.

Осінчук, Ю. В. (2009). *Історія української богослужбово-обрядової лексики*. Київ, 176 с.

Осінчук, Ю. (2019). Релігійна лексика в українських пам'ятках XVII–XVIII ст. (на матеріалах «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка). [У:] *Діалектологічні студії. 12: Діалект і пам'ятка*. П. Гриценко, Н. Хобзей (відп. ред.). Львів, с. 318–340.

Передрієнко, В. А. (1979). *Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі*. Київ, 144 с.

Пишна, Н. І. (2016). *Назви піснеспівів в українській мові: синхронно-діахронний аспект*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 18 с.

Піддубна, Н. В. (2000). *Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 19 с.

Полюга, Л. М. (1991). *Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст.* Київ, 238 с.

Пуряєва, Н. В. (2001). *Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 20 с.

Рудницький, Я. (1988–1989). Семантика «хреста» й «хрищення». [У:] *Ювілейний збірник праць Наукового конгресу у 1000-ліття Хрищення Руси-України*. В. Янів (ред.). Мюнхен, с. 577–587.

Худаш, М. Л. (1961). *Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства)*. Київ, 164 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Б.-Н. – Білецький-Носенко, П. (1966). *Словник української мови*. В.В. Німчук (підгот. до вид. і вступ. стаття). Київ, 422 с.

Бончев – Бончев, А. (2002, 2012). *Речник на църковнославянски език*. Борян Христов (ред.). София, т. I–II.

Гнатишак – Гнатишак, Ю. (2017). *Слова з Болехова*. Співавтори-лексикографи: О. Сімович, Н. Хобзей (відп. ред.), Т. Ястремська. Львів, 636 с.

Гр. – *Словарь української мови (1907–1909)*. У 4 т. Б. Грінченко (ред.). Київ.

ГС – Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т. і Дидик-Меуш, Г. (2013). *Гуцульські світи. Лексикон*. Львів, 668 с.

ГРС – Вейсман, А. Д. (1991). *Греческо-русский словарь*. Репринт V-го издания 1899 г. Москва, 1370 с.

- ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови* (1982–2012). У 7 т. О. С. Мельничук (ред.). Київ, т. I–VI.
- Жел. – Желехівський, Є. і Недільський, С. (1885–1886). *Малоруско-німецький словар*. У 2 т. Львів.
- Індикт. – *Індиктiон. Український православний церковний календар-альманах. 2020 р.* Львів, 99 с.
- ІСУЯ – *Історичний словник українського язика* (1930–1932). Є. Тимченко (ред.). Харків; Київ, т. I, вип. 1–2.
- КІСУЯ – *Картотека «Історичного словника українського язика»*. Є. Тимченко (ред.). Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (м. Львів).
- КСУМ^{16–17} – *Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»*. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (м. Львів).
- МПП – *Прийдіте поклонімся. Молитовник* (2005). 5-те вид., виправл. Львів, 988 с.
- РС – *Релігійознавчий словник* (1996). А. Колодний і Б. Любовик (ред.). Київ, 392 с.
- СДРЯ – *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* (1989–2013). В 10 т. Р. И. Аванесов, В. Б. Крысько (ред.). Москва.
- СлРЯ – *Словарь русского языка XI – XVII вв.* (1975–2008). Москва, вып. 1–28.
- Ср. – Срезневский, И. И. (1893–1912) *Материалы для словаря древнерусского языка*. Санкт-Петербург, т. I–III.
- ССРЛЯ – *Словарь современного русского литературного языка* (1948–1965). В. Чернышёв (ред.). Москва, т. I–XVII.
- ССЯ – *Словарь старославянского языка* (2006). Репринт. изд-е. В 4 т. Санкт-Петербург.
- СУМ – *Словник української мови* (1970–1980). В 11 т. І. К Білодід (ред.). Київ.
- СУМ-20 – *Словник української мови*. У 20 тт. URL: <https://services.ulif.org.ua/exp/Entry/index?wordid=14649&page=476> (дата запиту: 29.12.2020).
- СУМ^{16–17} – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (1994–2017) Д. Гринчишин, М. Чікало (відп. ред.). Львів, вип. 1–17 (видання не завершено).
- СУМДж^{16–17} – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел* (1994). Д. Гринчишин (відп. ред.). Львів, 329 с.
- Фасмер – Фасмер, М. (1964–1973). *Этимологический словарь русского языка*. Москва, т. I–IV.

Подано до редакції 14.01.2021 року
Прийнято до друку 12.02.2021 року